

Юрій Ніколаєць

**РОЛЬ МАС-МЕДІА ДИСКУРСУ У ФОРМУВАННІ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ЖИТЕЛІВ ДОНБАСУ
НАПРИКІНЦІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Стаття містить аналіз форм впливу мас-медіа дискурсу на формування регіональної ідентичності жителів Донбасу.

Ключові слова: *регіональна ідентичність, регіональний патріотизм, Донбас, урбанізація, конфлікт.*

Статья содержит анализ форм влияния масс-медиа дискурса на формирование региональной идентичности жителей Донбасса.

Ключевые слова: *региональная идентичность, региональный патриотизм, Донбасс, урбанизация, конфликт.*

The article contains the analysis of forms of influence of mass-media diskurs on forming of regional identity of habitants of Donbass.

Key words: *region identification, region patriot, Donbass, urbanization, conflict.*

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в умовах різкого зростання швидкості поширення інформації на електронних носіях і збільшення варіантів її передачі за допомогою мережі інтернет, супутникового зв'язку та бездротових мереж суттєво підвищилася роль мас-медіа у розвитку суспільства, що також посилило вагу мас-медійного дискурсу у спрямуванні та конструюванні сценарію суспільно-політичного і соціально-економічного життя. Оскільки ставлення споживачів інформації до подій та осіб найчастіше залежить від перших оцінок і суджень, що потрапили до засобів масової комунікації, то дискурс фактично перетворився на арену політичної і соціальної боротьби, виступаючи як інструмент соціального і концептуального конструювання і домінування. А перетворення нейролінгвістичного програмування на важливий засіб формування суспільних настроїв поруч із іншими факторами вивело дискурс у сферу політичного протистояння. Надзвичайну загрозу у цьому сенсі становить поширення різного роду фобій у сфері етнополітики, заснованих на переключенні історичних фактів та подій сьогодення.

Особливо поширеним протистоянням зацікавлених сторін на полі мас-медійного дискурсу, як правило, виявляється на теренах прикордонних регіонів у дискурсах про міжнаціональні, міжетнічні конфлікти, формування поселенської структури населення поліетнічних регіонів та регіональної ідентичності. Причому ЗМІ не лише висвітлюють певні події, але й виступають одним із засобів забезпечення їх настання та розвитку у бажаному для політичного керівництва руслі [49]. Варто наголосити, що у західній політології посилення регіонального патріотизму нерідко пов'язується із підготовкою певних рішень, які являють собою прояв лобіювання інтересів певних фінансово-економічних груп регіонального рівня.

В Україні прикладом таких дій можна вважати використання дискурсу для формування пріоритету окремих регіональних цінностей із актуалізацією регіонального патріотизму, активної політизації проявів регіональної ідентичності на противагу культивувавши спільних рис жителів різних частин держави. Наслідком стала ситуація, коли на ментальному та ідеологічному рівні фіксується жорстка альтернатива поділу країни на «схід» і «захід», кожна з частин якої намагається суто регіональні підходи, цінності і традиції зробити загальнонаціональними. Радикальними прихильниками вітчизняного регіоналізму досить активно просувається ідея нового типу держави – «регіоналізованої держави», яка по суті є ні чим іншим, як сучасним варіантом добре відомого федералізму. Як всередині країни, так і поза її межами досить активно пропагуються ідеї України як невдалого проекту, а відтак пропонуються альтернативні варіанти та формати організації політичного простору країни, її геополітичного дизайну [11, с. 10-13].

Одним із регіонів, який за активної участі мас-медіа було перетворено на своєрідний символ регіональної ідентичності, став Донбас, де формування поліетнічного середовища супроводжувалося загостренням міжетнічних конфліктів, викликаних особливостями налагодження та розширення сфер економічної діяльності на теренах краю. Саме розташування Донбасу на українсько-російському прикордонні, близькість до поліетнічного Кавказького регіону та великий рівень урбанізації за умови зосередження в регіоні потужних промислових підприємств із залученням великої кількості працівників з різних країв наклали свій відбиток на спрямування мас-медійного дискурсу щодо висвітлення процесу формування регіональної ідентичності, який відбувався із залученням різноманітних засобів впливу на формування історичної пам'яті населення.

Як відомо, механізм формування історичної свідомості має яскраво виражений соціальний характер. Спонукальним чинником тут виступають національні інтереси, які зазвичай слугують виразом інтересів соціальних. Актуалізована історична пам'ять і є основою для історичної свідомості тієї чи іншої спільноти [28, с. 54]. Для жителів Донбасу, переважна більшість яких переїхало сюди у другій половині ХХ ст., такою основою стала радянська

ідентичність, чому сприяла участь основної частини населення краю у Другій світовій війні на боці Червоної Армії та вплив негативного образу західноукраїнського населення, який забезпечувався завдяки офіційному засудженню радянськими органами діяльності УПА. Завдяки мультикультурності поселенців, активному втручанню держави компоненти культурної пам'яті в радянський період заповнювалися не національними складовими, а державницькими радянськими ідеологемами. Пануючою стала штучно створена історична пам'ять, що мала міфо-імперську основу [51, с. 122]. Культивація виключної важливості Донбасу для радянської країни була однією з особливостей формування регіональної ідентичності, основи якої базувалися на уявленнях про працю шахтарів та металургів із підвищеним рівнем її оплати, колективізмі та стійкості перед труднощами. Однак послаблення та розпад СРСР поруч із відновленням державності України вивели на порядок денний вирішення питання про перерозподіл впливу на економічну діяльність на території регіону, для чого досить швидко почало використовуватися культивування регіональної ідентичності. Культивування регіональних відмінностей поглядів місцевих жителів поступово позначилося на популяризації особливого статусу Донбасу, у місцевих мас-медіа стали досить популярними теми, пов'язані із формуванням оцінок історичного минулого в цілому, а також ролі окремих особистостей в історії, із визначенням ставлення до державного статусу російської мови, до ймовірного членства України в НАТО. Аналіз повідомлень мас-медіа Донбасу дозволяє стверджувати про активну участь значної частини видань аналітичного характеру у формуванні образів історичної пам'яті, що використовувалися в рамках мобілізаційних технологій для забезпечення підтримки місцевим електоратом політичних сил, які певний час позиціонувалися як захисники інтересів регіону.

Перші ознаки майбутнього піднесення регіональної ідентичності Донбасу стали помітними у публікаціях преси ще наприкінці 80-х – на початку 90-х років, коли регулярно друкувалися повідомлення про перебіг шахтарських страйків та мітингів із аналізом економічної ситуації в регіоні і позиціонуванням його як такого, що має соціально-економічні інтереси, відмінні від інтересів союзного центру, який звинувачували у наростанні забор-

гованості в оплаті праці шахтарів [7, 10, 18, 25, 35, 45, 46]. Особливої гостроти набули критичні зауваження на адресу партійного керівництва у 1989 р., коли відбулися вибори народних депутатів СРСР (26 березня 1989 року), які проходили на альтернативній основі. Третина депутатів за новим Законом про вибори обиралася від громадських організацій.

На ставленні виборців до кандидатів (комуністів-керівників) позначилася незадоволеність повільними темпами вирішення соціальних питань. До того ж місцеві органи Компартії України тривалий час виступали як господарсько-розпорядчі інституції і тому не мали достатнього досвіду політичної діяльності. Варто підкреслити, що значна частина місцевих газет Донбасу з обережністю поставилася до висвітлення перебігу виборчої кампанії. Агітаційні матеріали розповсюджувалися в основному у вигляді листівок та буклетів, де містилися повідомлення про опозиційних до влади місцевих кандидатів. Такий варіант розповсюдження інформації нагадував відомий «самвидав» і користувався досить великою популярністю. Про його вплив на виборців може свідчити, наприклад, те, що незважаючи на досить жорсткий контроль партійних комітетів, результати голосування виявили провал передвиборчої кампанії частини провладних кандидатів у депутати. Результати виборів народних депутатів СРСР 26 березня 1989 року на Ворошиловградщині були справжньою сенсацією. По Краснолуцькому територіальному виборчому округу №416 вибори виграв безпартійний викладач гірничого технікуму М.Козирев. Він отримав 126201 голосів виборців з 220028 (57%). По Старобельському територіальному виборчому округу №419 жодний кандидат не отримав 50% голосів виборців. По Ленінському територіальному виборчому округу №413 було «провалено» кандидатуру першого секретаря Ворошиловградського обкому КПУ І.Ляхова («за» голосувало 108 776 виборців, «проти» – 152 858). Ці результати свідчили про стрімке падіння авторитету Компартії серед населення регіону та послаблення контролю за розповсюдженням інформації. У виборчій кампанії 1989 року виявився феномен масової підтримки тих, хто зазнав критики з боку офіційних структур, та тих, хто виступив з різкою критикою інституцій влади, їх провідних представників. Вибори черговий раз продемонстрували

величезний потенціал друкованих ЗМІ у формуванні політичної свідомості населення.

Відповідь Компартії у вигляді протидії демократичним ініціативам на території Донбасу не забарилася. За ініціативи Компартії України у вигляді буклету поширювався проект Основних принципів Народного руху Донбасу за перебудову. У цьому документі відзначалося, що Народний рух Донбасу поділяє програму Народного Руху України з питань демократизації суспільства, утвердження прав людини, соціальної справедливості, укріплення суверенітету республіки, екологічної безпеки, відродження національної культури, але не може згодитися з «декларативністю многих формулировок, необязательностью личного участия в выполнении поставленных задач, однобоко митинговым характером деятельности, ...решительно отвергает явные и скрытые националистические идеи, ...считает недопустимым растворение в рядах НДУ членов УХС и других формирований, реабилитирующих бандеровщину, ратующих за выход Советской Украины из СССР, развитие ее по несоциалистическому пути». А вже 25 листопада 1989 року відбулася перша конференція Народного руху Луганщини (НРЛ) за перебудову, ще до створення обласної організації Народного руху України (грудень 1989 року). Першою назвою організації була «Народний рух Донбасу», але на конференцію не прибула делегація від Донецької області і була прийнята назва «Народний рух Луганщини». Спочатку його ініціатори планували стати складовою, але самостійною частиною НРУ, тому на зборах були присутні представники Руху. Позиція новоствореної організації у вирішенні національного питання, що полягала у звинуваченні НРУ у націоналізмі та шовінізмі, призвела до її окремого організаційного оформлення. У зв'язку з цим на сторінках преси поширювалася інформація про діяльність Народного руху Луганщини, що являла собою приховану кампанію дискредитації роботи НРУ. Так, працівник обкому КПУ Є.Селіванов заявив, що обком підтримує будь-яку неформальну громадську організацію, якщо її діяльність спрямована на підтримку перебудови, а не націоналізму, шовінізму та екстремізму [9].

Варто підкреслити, що прагнення до трансформації сприйняття гасел, пов'язаних із національним відродженням України,

як виявів «націоналізму» та «шовінізму» поширювалося завдяки втручанням як загальносоюзного керівництва, так і верхівки Компартії України. Навіщування подібних ярликів без ґрунтовного аналізу змісту вимог НРУ було розраховане на суспільство Донбасу, обтяжене, за висловом Л.Нагорної, «радянською ідентичністю». Тиражування подібних штампів широко використовувалося для зомбування населення поруч із створенням негативного образу жителів західноукраїнських областей, і передовсім галичан, значна частина яких, як зазначалося у повідомленнях друкованих ЗМІ, була схильна до сепаратизму.

Водночас критика на адресу провладних кандидатів на виборах 1989 р. сприяла поширенню дискурсу, темою якого стала перспектива збереження СРСР у незмінному вигляді. Як правило, авторами висловлювалися полярні точки зору: збереження СРСР мотивувалося «глибокою спорідненістю народів країни» [47], а ліквідація – перспективами економічних і соціальних здобутків [29]. Водночас лунала й критика на адресу учасників мітингів, які звинувачувалися у нерозумінні стану справ у державі та йшли на повідку у політичних спекулянтів [13]. Автори публікацій замислювалися над загальним станом справ у Радянській країні, висловлюючи думки щодо перспектив побудови демократичної правової держави у СРСР. Висловлюючи незадоволення затягуванням страйків, вказувалося, що проблеми регіону можуть бути вирішені тільки у комплексі із загальносоюзними [50]. Водночас висловлювалися й думки про можливість збереження СРСР за умови відновлення суверенітету України [36].

Полярність суджень пояснювалася як послабленням центральної влади, так і посиленням ролі страйкових комітетів, підтриманих частиною місцевого керівництва, зацікавленого у посиленні контролю над економічною діяльністю в регіоні. 20 квітня 1991 р. у газеті «Вечерний Донецк» була надрукована заява Донецької міської Ради народних депутатів «Про соціально-політичну ситуацію», де підтримувалися вимоги страйкуючих підприємств, висувалася вимога про проведення референдуму щодо висловлення недовіри союзному уряду та про необхідність вирішити питання про відкликання народних депутатів СРСР від Донецька [12]. У виданні зверталася увага на напружену соціально-політичну си-

туацію в регіоні із аналізом стану справ на окремих підприємствах області. Причому негаразди пов'язувалися, як правило, із не-далекоглядними діями загальносоюзного керівництва [34].

Подібні публікації сприяли піднесенню регіонального патріотизму, який фокусувався на проблемах шахтарів. Вирішення більшості проблем вбачалося в обмеженні участі загальносоюзного керівництва в управлінні підприємствами, зміні місцевого керівництва. Поступово звинувачення загальносоюзного керівництва у наростанні соціально-побутових проблем гірників стали поєднуватися із подібними висловами й на адресу українського уряду. Разом із цим критика на адресу керівництва України на сторінках друкованих видань Донбасу лунала й у зв'язку із загостренням так званого «мовного питання», яке нерідко пов'язували із розгортанням українізації. «Мовне питання» стало однією з найбільш поширених тем обговорення у мас-медіа Донбасу практично відразу після прийняття у 1989 р. «Закону про мови». Наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. у гаслах страйкуючих працівників Донбасу досить широко була розповсюджена вимога відмови від «українізації російських шкіл», що фіксувалося на сторінках друкованих видань [7, 10, 18, 25, 35, 45, 46].

Потрібно вказати на специфіку висвітлення діяльності такої організації, як Інтеррух Донбасу. Восени 1989 року у м. Донецьку почали діяти його перші групи, а організаційне оформлення відбулося на установчій конференції 18 листопада 1990 р. Основні принципи його Маніфесту спочатку були надруковані не у місцевих виданнях, а на сторінках газети Інтерфронту Латвії «Єдинство». Головними завданнями визначались: послідовна боротьба проти будь-яких проявів націоналізму на ідеологічному, політичному та побутовому рівнях, а також захист національних прав людини. «Націоналізм» розумівся як «особое мировоззрение, трактующее нацию как высшую внеисторическую форму сообщества людей, ... причем интересы нации считаются выше интересов классов и людей, эту нацию составляющих». Інтеррух був однією із перших громадських організацій на Сході України, яка поставила за мету запровадження в Україні «государственного двуязычия». У Маніфесті саме поняття «державна мова» для поліетнічної держави визначалося як порушення прав людини.

Мовне питання залишалося серед найбільш поширених тем у мас-медіа Донбасу і в майбутньому в рамках аналізу етновних та етнокультурних особливостей населення регіону. Так, у 1991 і 1996 роках місцеві газети «Жизнь Луганска» і «Наша газета» провели опитування з визначення політичних настроїв населення Донбасу. 54,9% 1991 року і 45,4% 1996 року від числа опитаних визначили: «Населення Донбасу – особлива спільність людей, що мають джерела як в Україні, так і в Росії». 16,4% (1991 р.) і 10% (1996 р.) вважали, що «тут живуть переважно українці». 9,4% (1991 р.) і 31,9% (1996 р.) констатували, що «тут живуть переважно росіяни і представники інших народів, що обрусіли». 6,4% (1991 р.) і 7,5% (1996 р.) відповіли: «Населення Донбасу – це денаціоналізовані елементи». 11,9% (1991 р.) і 5,2% (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю. Культурне майбутнє Донбасу респонденти визначали так: 53,2% (1991 р.) і 13,3% (1996 р.) відповіли, що «відбудеться українізація», 4,9% (1991 р.) і 7% (1996 р.) задовільно відповіли на оцінку «відбудеться русифікація» і 24% (1991 р.) і 36,6% (1996 р.) не змогли визначитися з відповіддю [21, с. 30-31]. Остання цифра підтверджувала тезу про зростання непевності жителів Донбасу щодо свого культурного майбутнього [37].

У середині 90-х років ХХ ст. на сторінках преси Донбасу поряд із критикою на адресу українських урядів, які звинувачувалися у недалекоглядній економічній політиці, що сприяла закриттю ряду шахт і посиленню безробіття, обговорювалися перспективи розвитку регіону у складі Української держави, досить обережно висловлювалося занепокоєння посиленням українізації у вигляді розширення вживання української мови, особливо в офіційному спілкуванні. Стало помітним певне «приглушення» тем, пов'язаних із культивуцією регіональної ідентичності жителів Донбасу.

Ситуація змінилася наприкінці 90-х років ХХ – на початку ХХІ ст., коли в умовах прискорення розмивання ідеологічних засад партій і посилення ролі регіональної належності у спрямуванні їх діяльності у партійному будівництві найбільш активну роль почали відігравати представники бізнес-структур. Це посилювало вплив особистісних, фінансово-економічних і регіонально-культурних факторів на формування тематики проблем, які висвітлювалися мас-медіа Донбасу.

Оскільки відбувалося посилення електоральної спрямованості політичних інтересів більшості політичних партій із окресленням прагнення вибороти якомога більшу кількість голосів у розрахунку на рейтинг конкретних політиків, частина мас-медіа Донбасу на початку XXI ст. брала активну участь у різного роду піар-кампаніях. У цій ситуації мас-медіа були задіяні у своєрідному «розмиванні» ідеологічних пріоритетів у політичній діяльності окремих політичних сил із акцентуванням на повідомленнях, що мали конфліктогенний потенціал, виходячи із особливостей регіональної ідентичності населення певних територій. У першу чергу варто відзначити посилену увагу до «мовного питання», яке використовувалося з метою мобілізації місцевого електорату.

Акцент на «необхідності захисту російської мови» виглядає дивним з огляду на досить широке поле її вживання на території Донбасу і розширення його на початку XXI ст. у зв'язку із відповідними діями місцевої влади. Так, за даними перепису населення 1989 року, у Донецькій області мешкало понад 130 національностей. Українці склали 50,7%, росіяни – 43,6% населення. Попри це, у комунікативних сферах суспільного життя регіону домінувала російська мова. Станом на 1 червня 2005 р. управлінням у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації зареєстровано 1012 періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження, з них україномовних – тільки 18. В інформаційному просторі Донецької області працювали 136 телерадіоорганізацій, з них 38 телерадіокомпаній (ТРК) і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 операторів кабельного мовлення і 13 радіостанцій дротового мовлення. Обласна ДТРК «Регіон» здійснювала телевізійні передачі українською (60% ефірного часу), російською (39%) і мовами інших національних меншин (1%). Інші телерадіоорганізації області вели свої передачі в основному російською мовою (55% ефіру) [31].

Сприяла витісненню української мови із мас-медіа Донбасу і позиція місцевої влади. У травні 2008 р. XIX сесія Донецької міськради прийняла постанову, якою доручила управління освіти міськради з метою «задоволення потреби Донецька в отриманні освіти рідною мовою» не допускати планового збільшення кількості учнів, які навчалися українською мовою. У 2008 р. також було

прийнято «Национальную программу развития русского языка и культуры в Донецкой области на 2008–2010 гг.». Занепокоєні «звуженням сфери використання російської мови» автори програми наголосили на важливості розвитку російської мови у сфері освіти і у засобах масової інформації.

Загалом мовне питання, за точним висновком М.І.Панчука, у мас-медіа дискурсі України набирало гостроти в основному напередодні і під час проведення відповідних виборчих кампаній [38, с. 234-245], слугуючи одним із засобів мобілізації електорату так само, як і обговорення зовнішньополітичного курсу України.

Варто підкреслити, що в рамках висвітлення (або ж навіть піднесення) різних аспектів регіональної ідентичності жителів Донбасу на початку ХХІ ст. поруч із різноманітними публікаціями, автори яких негативно висловлювалися з приводу розширення сфер вживання української мови на території регіону, стали досить помітними критичні зауваження у місцевих ЗМІ на адресу української влади та держави в цілому із акцентом на успіхах Російської Федерації у державному будівництві. Наголошувалося на важливості розширення економічних контактів із російською стороною за рахунок певного обмеження євроінтеграційних процесів. Така думка мотивувалася спільністю історичного минулого, мовної практики значної частини населення України та жителів Росії. У публікаціях Російська Федерація постає монолітним об'єднанням, яке забезпечує вищий рівень життя для своїх громадян у порівнянні із громадянами України (проводиться вибіркова оцінка рівня та якості життя населення окремих регіонів України та Росії), здійснює протекціоністську політику в інтересах власного виробника (більшість ілюстрацій пов'язані із успішними прикладами роботи російських автомобілебудівних заводів та підприємств військово-промислового комплексу) та проводить активну політику у сфері захисту інтересів російського та російськомовного населення поза межами Російської Федерації. Поза увагою багатьох авторів залишаються проблеми, пов'язані із поглибленням соціального розшарування в Росії, а також аналіз рівня та якості життя населення різних регіонів Росії. Як приклад чи зразок високих статків виступають жителі насаперед Москви та Санкт-Петербурга.

Політичний підтекст мовної проблеми в Україні може бути підтверджений штампами та відвертим кепкуванням, яке увійшло в практику українських ЗМІ із доведенням дискусій до повного абсурду, коли російська мова оголошувалася «языком блатняка и попсы», а неякісним перекладом інструкцій до ліків українською мовою пояснювалося зростання рівня дитячої смертності у деяких російськомовних виданнях. Головною ж причиною турботи українськомовного населення оголошувалося витіснення української мови у спілкуванні не російською мовою, а англійською [20].

Водночас варто виділити повідомлення у ЗМІ Донбасу кінця ХХ – початку ХХІ ст., автори яких, апелюючи до певних історичних подій, наголошували на важливості регіональної ідентичності жителів регіону, яка подавалася як один із засобів «цементування» жителів шахтарських поселень, «уособлювала дух Донбасу» чи «сприяла економічним успіхам». У контексті цього досить часто згадувалася близькість регіону до кордонів із Російською Федерацією попри значну відстань від Донбасу до Києва, робилися натяки на те, що лише вихідці з краю здатні змінити на краще стан справ в українській політиці й економіці. Особливо помітними такі повідомлення стали у період з 2002 по 2010 рр. Для них був характерним наголос на «донецькій ідентичності» (у деяких варіантах «донбаської ідентичності»), яка нерідко протиставлялася світогляду жителів західноукраїнських областей. Інтерпретація історичних подій часто мала на меті підкреслити «штучність Української державності», «наявність глобальних протиріч між східноукраїнським і західноукраїнським населенням». Однією з найбільш важливих ознак Донбасу називалося домінування у краї українського і російського населення із нівелюванням відмінностей та «взаємним глибоким проникненням двох родинних народів, які на побутовому рівні втратили будь-які відмінності». Причина цього вбачалася у домінуванні спілкування російською мовою за відсутності будь-яких ознак русифікації, оскільки начебто «українською мовою в Донбасі практично ніколи не розмовляли, хіба що лише у сільській місцевості та окремі представники націонал-патріотичної інтелігенції». У зв'язку з цим домінуючою рисою суспільного і культурного життя Донбасу проголошувалася російська і радянська культура і історія. Крім того, однією з ознак Донбасу називалася байдужість

переважної більшості його населення до національних закликів, що розглядалося як засіб протидії екстремізму та націоналізму. Водночас наголошувалося, що саме Донбас забезпечив левову частку голосів на користь відновлення незалежності України, але політична аморфність населення регіону зробила його зручним об'єктом для різного роду політичних маніпуляцій. А ностальгія частини жителів регіону за радянським минулим та незадоволення політикою центральної влади не вступає у протиріччя із асоціюванням абсолютною більшістю мешканців Донбасу із Україною, «на відміну від російськомовних жителів Криму». Загалом донбаський патріотизм, на думку авторів публікацій, включав у себе любов до свого краю, збереження всього комплексу історичного спадку, включаючи дореволюційний і радянський періоди, і «особливо роки боротьби проти німецько-фашистських загарбників» [53].

Одним із символів «донецької ідентичності» часто виступала Донецько-Криворізька республіка, яка позиціонувалася як одне із найбільших досягнень місцевого населення – власна держава [22, 23, 24]. На противагу цьому подавалися матеріали, де відзначалося, що Донбас під час «короткого пробудження від колоніального сну став бойовищем для як мінімум 7 сил: махновців, більшовиків, денікінців, військ генерала Корнілова, Врангеля, Гетьманської Варти, австрійських частин армії кайзера». Підкреслювалося, що більшовицька влада, наприклад, в Юзівці (нині Донецьк) була встановлена після того, як емісар П. Альфьоров привіз із Петрограду два вагони зброї, яка була роздана пробільшовицьким робітникам, що й вирішило долю місцевих українських есерів та соціал-демократів, які здобули більшість на виборах в Юзівці та підтримували Українську Центральну Раду. З іншого боку, ще один центр Донбасу, місто Бахмут (нині м. Артемівськ), яке не тільки підтримало Українську Центральну Раду, а й навіть мало власну українську воєнізовану частину [52].

На фоні інших видань досить значною кількістю публікацій, де історія України протиставлялася історії Донбасу, виділялася газета «Салон Дона и Баса», що позиціонувалася як така, що орієнтована на висвітлення соціально-економічної, етнічної та політичної історії Донбасу із визначенням пріоритетів розвитку краю та його позиціонуванням серед інших регіонів України та

Російської Федерації. Газету «Салон Дона и Баса» було засновано 1992 року і тривалий час вона позиціонувалася як лідер регіонального ринку реклами (62% від загального обсягу). Водночас тут публікувалися матеріали, де наголошувалося на «російських коренях» Донбасу», відсутності тісного зв'язку між регіоном і іншими українськими землями [24] та пріоритетності економічних інтересів Донбасу у виборі подальшого спрямування економічного розвитку регіону.

До формування історичної пам'яті жителів регіону долучилися також численні інтернет-ресурси. Моніторинг таких електронних ресурсів Донецького регіону за 2004–2013 рр., як dkr.com.ua («Донецький комунікаційний ресурс»), dnews.donetsk.ua («Донецкие Новости»), donbass.ua («Донбасс»), ngo.donetsk.ua («Портал неполітичних новин»), hatanm.org.ua («Український портал Донеччини»), ostro.org («Остров»), dn.ua («Интернет-газета Донбасса») дозволяє стверджувати, що автори сайтів у переважній більшості випадків акцентували увагу на розбіжностях у сприйнятті і оцінці історичних подій та політичних діячів населенням східноукраїнських і західноукраїнських областей. Відзначимо вкрай негативне сприйняття особистості С. Бандери, акцент на його контактах із представниками Німеччини та антирадянській діяльності. Досить часто у цьому ракурсі простежується порівняння дій С. Бандери та УПА з діями фашистів. Критичні зауваження лунають на адресу українського інтегрального націоналізму, основні положення якого оголошуються тотожними ідеям німецьких націонал-соціалістів. Зауважимо, що присвоєння С. Бандері В. Ющенком звання Героя України потягнуло за собою порівняння із фашистами представників Помаранчевої революції. Так, на сторінці Донецького комунікаційного ресурсу, найбільш категоричного із донецьких інтернет-ресурсів у цьому питанні, відзначалося, що «так называемая инициатива по присвоению звания Героя Украины фашистскому прихвостню Степану Бандере целиком и полностью вписывается в тот курс на возрождение фашизма, который Президент Украины Ющенко проводит с первых дней своего правления» [39]. У ЗМІ Донбасу також наголошувалося на політичному аспекті цієї події із коментарями, що В. Ющенко пішов на такий крок наприкінці своєї кар'єри Президента України, не маючи шансів на продовження своїх

повноважень [19]. Вимагалось притягнути В. Ющенка до суду за присвоєння С. Бандері звання Героя України за порушення порядку його присудження і різку критику з боку частини населення України [8]. А у 2013 р. ставлення до колабораціонізму в «Донецком кряже» було назване свідомством цивілізаційного розколу України через позицію західноукраїнського населення, для більшості якого бійці УПА залишаються борцями за незалежність України [14].

Особливу увагу впродовж 2005–2009 рр. донецькі ЗМІ приділяли критиці В. Ющенка за так зване «переписування» історії» із нав'язуванням «ідеалів Західної України» та «фашистських стереотипів». Остання теза мусувалася у зв'язку з так званим штучним перетворенням «українських націонал-фашистів на борців за незалежність» [1]. Асоціативний ряд, де присутнє ім'я С. Бандери, як правило, будувався поруч із згадкою про осіб, які у переважній більшості випадків негативно сприймалися населенням України, таких як Й. Сталін, А. Гітлер. Нерідко навіть все західноукраїнське населення звинувачувалося у співпраці із гітлерівцями із наголосом, що у роки правління В. Ющенка героям, які воювали у складі Червоної Армії, не приділялася увага, у той час, як суспільству нав'язувався культ С. Бандери та Р. Шухевича, що ставило під сумнів всю історію війни проти Німеччини [6]. На хвилі таких звинувачень і з'являлися публікації, автори яких протестували проти «фашизації Донбасу». Зважаючи на євроінтеграційний курс України, донецькі ЗМІ активно концентрували увагу на тому, що героїзація Бандери завдає шкоди міжнародному іміджу України та ставить під загрозу її авторитет серед Європейських сусідів. Особливо наголошувалося на негативній реакції поляків з приводу надання звання Героя України С. Бандері, що за думкою авторів ставило під сумнів європейський шлях розвитку України [33].

У руслі штучного «конструювання» «донбаської ідентичності» особливої «популярності» впродовж 2004–2010 рр. набула проблематика, пов'язана із визначенням перспектив перетворення України на федерацію, що мало б супроводжуватися підвищенням рівня життя у першу чергу в промислово-розвинутих регіонах [17]. Наголошувалося, що лише федералізація може врятувати Україну як єдину державу у нинішніх кордонах [14]. Перетворення України на федерацію мотивується також відмінностями у культурному,

етнічному і релігійному складі населення різних регіонів, а також різницею у сприйнятті різними його частинами зовнішньої та внутрішньої політики держави, трактовки певних історичних подій і ролі у них окремих осіб. Наголошувалося на тому, що лише за умов перетворення України на федерацію кожен з її регіонів зможе «самореалізуватися у найбільш вигідному для нього ключі» [15]. Причому загрозою на шляху федералізації України оголошується Галичина, де після прийняття такого рішення «почнеться геноцид російського населення» [30]. Важливо відзначити, що досить часто думки про перетворення України на федерацію, розміщені на сторінках видань Донбасу, висловлювалися російськими політологами або працівниками Української філії Інституту країн СНД у бесідах із кореспондентами відповідних видань.

Хоча за результатами соціопитувань, проведених центром «С-цис» восени 2010 року, населення негативно сприймає можливість федералізації України або передачі Російській Федерації земель, оголошених частиною її представників «споконвічно російськими»: у першу чергу Криму та Донбасу. Причому «проросійські настрої» збереглися в основному у значній частині представників старшого покоління [40]. Соціологічні дослідження свідчать про більше тяжіння молоді до проукраїнської орієнтації. Але все ж значно більше хвилюють населення Донбасу економічні проблеми України та перспективи їх успішного вирішення [44].

Одним із результатів формування образів історичної пам'яті населення Донбаського регіону України його пресою впродовж 2000–2010 рр. стало нав'язування думки про державність України як «тимчасове непорозуміння», «невиважений крок» такої собі провінції Росії, що відзначається певною своєрідністю думок та поглядів, але завжди перебувала у руслі загальноросійських інтересів попри необдумані «прояви місцевого націоналізму». А також про те, що вибір зовнішньополітичного курсу Україною, який не буде орієнтований на поглиблення співробітництва з Російською Федерацією, безумовно призведе до ліквідації бодай найменших здобутків української незалежності. У цьому випадку «донбаська ідентичність» розглядалася як засіб протистояння невиваженим крокам політичного керівництва України на чолі із В. Ющенком, яке «ініціювало загострення стосунків» з Росією. А мовна пра-

тика, конфесійна належність [43], «додержання українських традицій», «усвідомлення своєї національної приналежності» не розглядалися як важливі для багатьох жителів Донбаського регіону України [5]. Саме на тлі цього з 2006 року проросійські сили, які прийшли до влади в місцевих радах Півдня та Сходу ухвалили масу рішень щодо розвитку російської культури в Україні і ліквідації проукраїнського руху. Обласні ради Донецької, Запорізької, Харківської, Миколаївської, Луганської, Херсонської областей визнали російську мову регіональною. В цих областях приймали рішення про оголошення «території поза НАТО» і ухвалювали програми з розвитку російської культури, якими передбачали заборону переведення шкіл на українську мову, виділення коштів на закупівлю літератури в Росії, відправлення дітей для «духовного очищення» в російські дитячі табори тощо.

Варто зауважити, що протиставлення населення Донбасу і Галичини у багатьох донецьких ЗМІ досить тісно перегукується із окремими матеріалами російських мас-медіа, де галичани іноді навіть характеризуються як «галицькі покидьки». Причому тема протистояння східноукраїнського і західноукраїнського населення останнім часом навіть перекинулася на твори художньої літератури, які видаються в Росії, що не може не насторожувати. Інформаційна війна, покликана сприяти розколу України, на жаль залишається одним із засобів тиску російської сторони на Україну. Росіяни Донбасу називаються «стабілізуючим компонентом», завдяки якому начебто вдалося уникнути міжетнічного протистояння у краї [2]. Однак на сторінках друкованих ЗМІ й інтернет-видань Донбасу практично відсутня інформація стосовно ролі українського населення в освоєнні краю.

Варто зауважити, що явища подібні «регіональному патріотизму», а точніше ментально-культурного сепаратизму є проблемою, яка актуальна не тільки для України, але й для деяких інших країн світу (побутова ворожнеча та антагонізм між валлонами та фламандцями у Бельгії, мовне протистояння мешканців Квебеку та іншого населення англomовної Канади), але інспірування конфліктів на цьому ґрунті із залученням мас-медіа ресурсів зацікавленими сторонами без будь-якої вагомості протидії з боку державних органів України може розглядатися як одна із загроз національній безпеці.

Саме хитросплетіння різних ідентичностей консервативного Донбасу, незавершеність формування громадянського суспільства і страх перед змінами патерналістських відносин, що створився в результаті об'єктивних обставин і є історично зумовленим – основні причини загострення сепаратизму та регіоналізму. Але потрібно усвідомлювати, що саме від позиції Української держави найбільше буде залежати майбутнє Донбасу та його ідентичності [48]. Варто наголосити, що антиукраїнські випадки на шпальтах донбаської преси та в інтернет-ресурсах до останнього часу не зустрічали комплексної протидії з боку вищого керівництва країни.

Економічна політика Російської Федерації, поєднана із регулярними торговельними війнами та визначенням найвищої в Європі ціни на природний газ для України продемонструвала зацікавленість російської сторони у послабленні економічної могутності України, що відповідним чином відбилося на рівні життя населення. Тому аналіз економічних проблем поступово витіснив із сторінок донбаських видань упродовж 2010–2013 рр. розробку конструктивів «донбаської ідентичності».

У публікаціях преси Донбасу в цей час став помітним поступовий відхід від позиціонування розколу українського суспільства на східноукраїнське та західноукраїнське. Натомість наголошується на поділі за майновою ознакою: суспільство розкололося на «світ шикарних яхт, великих віл за міцними парканами» і світ, де «особу можуть у будь-який момент образити, покалічити, вимагати в неї хабара». Досить популярною стала думка, що єдність українського соціуму можна досягнути в умовах підвищення рівня життя населення України за поступального розвитку економіки, що призведе до «стирання регіональних відмінностей». Звертає на себе увагу той факт, що починаючи з 2011 р. суспільно-політична газета «Салон Дона и Баса», що належить компанії Ріната Ахметова «Систем Кепітал Менеджмент», в силу, за висловом керівництва «виключно економічних причин», була позбавлена текстової частини, обмежуючись лише розміщенням рекламних повідомлень.

Критика Уряду М. Азарова почала супроводжуватися висловленням сумнівів у можливості швидкого піднесення української економіки в умовах високих цін на енергоносії та невиваженої економічної політики. Так, газета «Донецький кряж» наприкінці

2012 – на початку 2013 рр. розмістила ряд аналітичних матеріалів, у яких помітна обережна критика оцінок Урядом перспектив розвитку економіки України, висловлюються побоювання у можливості плідної співпраці між М. Азаровим та С. Арбузовим в силу різниці у їхніх поглядах, викликані різницею у віці [26]. У матеріалах висловлене порівняння України із великим старим кораблем, який гарантовано йде на дно, але наголошується, що якщо «сам корабель вже врятувати не можливо, то людей, які плывуть на ньому, ще можна пересадити на інше судно – «не нове, але бодай модернізоване». У контексті поданого матеріалу чітко прослідковується думка про неможливість виходу України із економічної кризи власними зусиллями, але допомога міжнародних фінансових організацій розглядається як один із вагомих засобів негативного впливу на українську економіку.

На початку 2013 р. критика дій Уряду М. Азарова у пресі Донбасу ставала все більш помітною. Негативні коментарі почали лунати щодо оцінки перспектив збереження стабільності української фінансової системи. Причому наголошувалося, що отримати черговий кредит МВФ не можливо через невиконання Україною раніше взятих на себе зобов'язань, а перспективи отримати додаткові надходження за рахунок розширення бази оподаткування населення не забезпечать бажаного результату через зростання кількості малозабезпечених громадян та посилення критичних настроїв у суспільстві.

Водночас у пресі Донбасу відзначалася неможливість залучення для реалізації найбільш нагальних державних програм коштів українських олігархів, значна частина яких ухиляється від сплати податків. З обуренням констатувалася наявність найбільшої в Україні заборгованості по виплаті заробітної плати в Донбасі [41].

Разом з тим значна увага стала приділятися загостренню демографічної ситуації в Донбасі. Посилаючись на дані Державної служби статистики, автори публікацій донбаських ЗМІ вказали на скорочення населення регіону з 5332400 осіб у 1989 р. до 4375400 осіб на початку 2013 р. Порівнюючи показники народжуваності і смертності в Донбасі та окремих африканських країнах, журналісти вказують, що недалекоглядна політика українських урядів призвела до скорочення населення регіону майже на 1000000 осіб,

підкреслюючи, що Донбас втратив таку кількість жителів, яка майже дорівнювала числу мешканців Донецька [27].

Варто зазначити, що повідомлення ЗМІ про рівень життя населення, скорочення числа жителів Донбасу сприяють формуванню критичних настроїв у суспільстві, посилюють незадоволення як владою зокрема, так і станом справ в Україні в цілому, породжуючи сумніви у здатності Української держави змінити життя на краще. Причому критичні зауваження адресовані як представникам Партії регіонів за не виважену економічну політику, так і їх політичним супротивникам. Водночас нерідко відзначається «антиукраїнська» позиція представників опозиційних сил у 2010-2013 рр., які «зادля задоволення своїх вузькокорпоративних інтересів» створюють у європейців негативний імідж України, критикуючи владу, наголошуючи на проблемах українського судочинства, масовій корупції, що гальмує спрощення безвізового режиму з ЄС, збільшення товарообігу, покращення іміджу України у світі [3].

Проте починаючи з 2010 р. у повідомленнях та аналітичних матеріалах преси Донбасу стає помітною певна стриманість в оцінці окремих дій Російської Федерації. Критичні зауваження стали лунати на адресу дій Росії у справі тиску на українських виробників сталі, прокату, труб, залізничних вагонів та їх складових частин, м'яса та молочних продуктів, постачання яких з України до Російської Федерації обмежувалося або припинялося через позицію Росії, яка, діючи в стилі класичних «торговельних воєн», забезпечувала таким чином тиск на українську економіку. Обережна критика також висловлювалася у зв'язку із введенням Російською Федерацією так званого «утилізаційного збору» для автомобілів, що досить болюче мало вдарити по українських автомобільних виробниках, чії авто на російському ринку мали подорожчати (цей факт, до речі, вирішальним чином сприяв тимчасовому припиненню роботи або скороченню обсягів виробництва українських автовиробників).

Упродовж 2010–2013 рр. у пресі Донбасу стала поширюватися обережна критика російської сторони, пов'язана із визначенням ціни на природний газ для України, яка за визнанням донбаських ЗМІ «залишається найвищою у Європі» [4]. У 2013 р. у донбаській пресі вже висловлювалася думка про необхідність якомога довше

балансувати між інтересами ЄС та Росії, відстоюючи національні інтереси України. Така позиція найбільш поширена у виданнях, автори яких коментували укладення Україною договору із компанією «ШЕЛЛ» про видобуток сланцевого газу в регіоні і може бути пояснена зацікавленістю окремих фінансово-промислових груп у розширенні своєї присутності на ринку енергоносіїв із певним обмеженням доступу російських кампаній на українських енерго-ринку. Варто вказати, що така позиція продиктована не лише прагненням особистого збагачення, а й мотивована високими цінами на російські енергоресурси та використанням ціноутворення у цьому секторі економіки російською стороною для забезпечення економічного тиску на Україну.

Проведене дослідження дозволило визначити, що вплив мас-медіа Донбасу на формування регіональної ідентичності місцевого населення наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. виражався через дискурс про регіональну ідентичність, дискурс-конфлікт та конфлікт дискурсів. Власне регіональна ідентичність трактувалася з огляду на її культивування як одне із важливих надбань краю, яке дозволяло зберегти «традиційні цінності» мешканців усупереч прагненню деяких політичних сил до їх нівелювання та розмивання. Воно також слугувало для дифамації противників ідеалізації «донецької ідентичності» та мало на меті об'єднання жителів Донбасу навколо ідеї протистояння «виявам націоналізму з боку західно-українського населення». Конфлікт дискурсів особливо чітко виявився на початку ХХІ ст. в умовах посилення політичної боротьби і зосереджувався у сфері формування уявлення про Донбас, як про регіон, де відсутнє міжетнічне протистояння та успішно розвивається промислове виробництво, на протигагу твердженню про Донбас, як край, де більшість населення не в ладах із законом.

Використання різних оцінок подій минулого мало забезпечувати відповідний вплив на формування історичної пам'яті, а виділення найбільш конфліктних трактувань – фокусуванню уваги на подіях минулого, а не проблемах сьогодення. Використання лексичних обмежувачів виконувало функцію обмеження відповідальності, приховання ставлення до інформації та захисту від небажаних інтерпретацій, що залишається нетиповим для комерціалі-

зованого дискурсу засобів масової інформації і може слугувати однією з ознак загальної маніпулятивності.

У дискурсі відзначено перевагу лексичних стилістичних засобів у вигляді ідеологічних оціночних епітетів та метафор, а також накладання табу на надання альтернативної інформації, що супроводжувалося посиланнями на неясне джерело інформації, подвійні посилання, які мали б характеризувати ступінь інтерпретації наданих даних. Структура і прийоми подачі аргументації та контраргументації дискурсивних версій формування регіональної ідентичності населення Донбасу в певних мас-медіа наводять на думку про зацікавленість російської сторони у формуванні уявлень про Донбас як про «виключно російський край» із ігноруванням участі українського населення в освоєнні та господарському розвитку регіону. А відтак деякі досліджені дискурсивні версії дійсності містять певні стереотипи і застереження, що мають на меті формування конфліктного середовища в українському суспільстві по вісі Схід-Захід.

1. Болезни истории [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dkr.com.ua/index.php?new=12275>

2. Бунтовский С. Была такая русская страна / С. Бунтовский // Спецназ России. – 2007. – № 4(127) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://specnaz.ru/article/?1073>

3. Ветицкая И. Имидж Украины страдает от «проевропейских» политиков [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17325>

4. Вечерний Донецк. – 2013. – 25 марта.

5. Гаташ В. Мені 14 років. Я українець / В. Гаташ // Дзеркало тижня. – 2005. – №46 (574). – 26 листопада.

6. Герман считает, что Бандера, Шухевич и Сталин останутся героями украинцев [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.donbass.ua/tags/stepan-bandera.html>

7. Глотова Т. Все это было бы смешно... / Т. Глотова // Вечерний Донецк. – 1991. – 24 апреля.

8. Гордеева Л. Гаранта с Бандерой – к суду! / Л. Гордеева // Донецкий кряж. – 2010. – 5-11 февраля.

9. Грибенко Е. Народное движение Луганщины / Е. Грибенко // Ворошиловградская правда. – 1989. – 2 декабря.
10. Ермаков М. В долгах, как в шелках / М. Ермаков // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля.
11. Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості. – К.: ШПЕНД. – 2011. – С. 10-13.
12. Заявление Донецкого городского Совета народных депутатов «О социально-политической ситуации» // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.
13. Значит дело его живет. Заметки с одного митинга // Социалистический Донбасс. – 1991. – 23 апреля.
14. Иванов А. Мысли об украинском федерализме / А. Иванов // Донецкий край. – 2010. – 26 ноября-2 декабря.
15. Иванов А. Денис Денисов: «Для Украины наиболее приемлима федерация» / А. Иванов // Донецкий край. – 2010. – 15-21 октября.
16. Иванов А. Олег Романько: «Отношение к колаборационизму – свидетельство цивилизационного раскола Украины» / А. Иванов // Донецкий край. – 2013. – 10-16 мая.
17. Иванов А. Олесь Бузина: «Федеративное устройство сразу покажет, чего стоит каждый регион» / А. Иванов // Донецкий край. – 2010. – 28 мая-3 июня.
18. Ильюшенко В. Ситуация усложняется / В. Ильюшенко // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта.
19. Канадцы продвигают Бандеру в герои [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://donbass.ua/news/politics/2011/01/12/juschenko-vlastotmeniv-prisvoenie-zvaniya-geroi-ukrainy-bandere-brosila-vyzov-obschestvu.html>
20. Коваль Е. Слово за слово: язык наступающий... / Е. Коваль // Донецкий край. – 2010. – 5-11 февраля.
21. Кононов И. Ф. Гуманистическое значение украинско-русского культурного синтеза в Донбассе / И. Ф. Кононов // Человек. Время. Гуманизм. – Луганськ.: «Світлиця», 1998. – С. 30-31.
22. Корнилов В. В. Была такая республика / В. В. Корнилов // Жизнь. – 1993. – 23 февраля.
23. Корнилов В. В. Забытая страна / В. В. Корнилов // Донецкий край. – 1998. – 19 февраля.
24. Корнилов В. В. Однажды была такая страна / В. В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 декабря.
25. Куписок Б. Площадь Октябрьская: 17, 18, 19 апреля / Б. Куписок // Социалистический Донбасс. – 1991. – 20 апреля.
26. Лях Л. Дежавю: программа активизации экономики – выход из кризиса или прожекты для МВФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17344>

27. Лях Л. Миллион в погребальной корзине [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17328>
28. Масненко В. В. Исторична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. В. Масненко // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 54.
29. Мельниченко Г. Имею мнение / Г. Мельниченко // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта.
30. Михайлова Е. Цивилизационный выбор / Е. Михайлова // Донецкий кряж. – 2013. – 26 июля-1 августа.
31. Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/1-1-0-171
32. Мы за ценой не постоим... [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=14513>
33. Надання Бандері Героя України знеславало державу [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ngo.donetsk.ua/news/padannya-banderi-geroya-ukrayini-zneslavilo-derzhavu>
34. Наши тревоги // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 апреля.
35. Нужны неотложные меры // Вечерний Донецк. – 1991. – 22 марта.
36. Обновленному Союзу, суверенной Украине – да! // Вечерний Донецк. – 1991. – 18 марта.
37. Пашина Н. Етновний чинник політичної ідентичності в Донбасі [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vidmagcontent.php3?m=1&n=36&c=659>
38. Панчук М. І. Коли в Україні порушується мовне питання, значить невдовзі слід очікувати виборів (за матеріалами регіональної преси) / М. І. Панчук // Політологічні розвідки. – К., 2012. – С. 234-245.
39. Польский шлагбаум для львовских бандеровцев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=13336>
40. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.from-ua.com/news/480a81af0d363.html>
41. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dkr.com.ua/index.php?new=17344>
42. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.lavra.kiev.ua/ru/society/2003/filip.php?file=filip_1.htm
43. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kievpatr.org.ua/sobor2004/deklaracia.htm>; <http://www.kievpatr.org.ua/docs/0007.html>
44. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://glavcom.ua/news/41577.html>
45. Серебрякова Н. Обстановка сложная / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 13 марта.

46. Серебрякова Н. Тревога нарастает / Н. Серебрякова // Вечерний Донецк. – 1991. – 20 марта.
47. Скажем – да! // Вечерний Донецк. – 1991. – 5 марта.
48. Смуток М. Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaska-identichnist-analiz-kilkoh-koncepcij.html>
49. Тишков В. Этнический конфликт в контексте обществоведческих теорий [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.impulse.kz/mif/Obch/teor.html
50. Тищенко С. Быть или не быть демократическому правому государству СССР / С. Тищенко // Социалистический Донбасс. – 1991. – 24 апреля.
51. Туренко О. Обрії принципу солідарності Донбасу: соціально-філософська розвідка питання / О. Туренко // Схід. – 2009. – № 7. – С. 122.
52. Федорчук С. Розпізнавання Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1279>
53. Федькин И. О Донбассе и донбасском патриотизме / И. Федькин // Донецкий кряж. – 2010. – 5-11 февраля.